СКАЛНО-ИЗСЕЧЕН ОБЕКТ ДО МАНАСТИРА „СВ. СВ. КИРИК И ЮЛИТА“ КРАЙ АСЕНОВГРАД

Иван Дуков

ROCK-CUT SITE NEAR THE MONASTERY „ST. ST. KIRIK AND YULITA“ NEAR ASENOVGRAD

Ivan Dukov

Abstract: *The area around the Asenovgrad neighborhood of Gorni Voden, as well as the northern slopes of the Rhodopes as a whole, is extremely rich in archeological sites. However, the site considered in this publication has neither been studied nor included in the system. It is located near the monastery „St. Kirik and St. Yulita“, about 150 m northwest. In the description of the site, it should be noted that what is visible from the surface without prior archaeological studies, is a convex rock section with a shape that resembles a stepped irregular truncated cone. The highest part has a flat, irregularly shaped rock platform that is about 25 – 30 m² in area and about 3.5 meters in diameter. They are similarities with objects such as Perperikon, Tatul, Belantash, In kaya, Hayduk Tash, Karadzhov Kamak and others.*

Keywords*: megalith, thracians, sanctuary, history, archeology, religion, rock.*

Районът около асеновградския квартал „Горни Воден“, както и северните родопски склонове като цяло, е изключително богат на археологически обекти (Джамбов, Морева 1971: 115). Още към средата на XX в. (Цончев 1946: 209 – 219) в границите на двете родопски реки Асеница и Въча са отбелязани шест праисторически поселения, десетки антични селища (Хайтов 1965: 210), светилища и некрополи, над двадесет средновековни крепости, манастири и църкви (Джамбов, Морева 1971: 115). Много малко от тях са проучвани, а някои са описани в Автоматизираната информационна система „Археологическа карта на България“ (АКБ) в края на миналия век.

Разглежданият в настоящата публикация обект обаче не е нито проучван, нито включен в системата АКБ. Той се намира в непосредствена близост до манастира „Св. св. Кирик и Юлита“, на около 150 м в северозападна посока[1] **(Обр. 1)** и въпреки това досега не е въведен в научно обращение. Дори местните жители са направили пейки и беседки на това място.

[1] GPS координати на обекта по картографски данни на @ Google: N 42.002871, E 24.841548.

Обр. 1. *Местоположение на обекта*

Съобщения обаче за наличието на скални изсичания, подобни на други обекти в Родопите (Христов 2009: 18, 47, 59), някои от тях вече много популярни (Овчаров, Нехризов, Коджаманова 2005: 300; Овчаров, Стоянов, Коджаманова 2005: 302), или каквито и да е сигнали за оформена скална маса от човешка ръка в Исторически музей – Асеновград, не са постъпвали. В непосредствена близост до манастира в началото на XX в. има описан друг внушителен сакрален топос (Дякович 1902: 744), но на този етап въпреки старателното му издирване все още не е открит. Вероятната причина за това е неговото унищожаване от иманяри. Възможно е обаче това да е описаното от Б. Дякович светилище, но растителността и натрупаните почвени наноси, както и човешките дейности, да са нанесли промени в описаните през 1902 г. реалии за обекта и неговата околност. Почти всички от обработваните преди век земеделски земи[2] по северните склонове на Родопите днес са обхванати от гъсти гори. Някои от тях са изкуствено залесени[3], други са се превърнали в дива гора. Тази промяна води до огромни затруднения при намирането на някои от описаните в края на XIX и началото на XX в. археологически структури и ситуации, защото гъстите храсти и ниските дървета скриват почти цялата видимост към повърхността на терена, което от една страна, спасява много обекти от иманярски посегателства, но от друга страна затруднява обходите на научните работници.

[2] Освен земеделската дейност, която е един от основните фактори за поддържане на обезлесени територии, също така важно е да се отбележи и животновъдството, защото стадата от овце, крави и особено кози не допускаха развитието на храсти и друга ниска растителност, които да пречат на пряката видимост към земната повърхност, където са следите от археологическите структури.

[3] Дейностите за изкуственото залесяване, които имаха за цел предотвратяване на ерозионните процеси по планинските склонове, бяха много популярни през 70-те и 80-те години на XX в. в района на Асеновград. Всички ученици от училищата бяха длъжни да засадят определен брой дръвчета, обикновено бор, и то точно по склоновете около Горни Воден. В резултат на това днес голяма част от дендрологическата карта на тази част от Родопите е съвсем различна спрямо началото на XX в.

След наблюденията и проучванията през последните години[4] става ясно, че скалните изсичания не са рядкост по тези места (Дуков 2019: 60). По-уместно е да се говори за наличието на система, вероятно натоварена основно със сакрални функции, ако се съди по интерпретацията (Фол 1991: 34) на подобни изсичания в научната литература (Аладжов, Овчаров 1991: 35), а представянето на една от частите на тази система е и първоначалната цел на настоящото изследване. Следващата стъпка е да се обединят отделно представените елементи и да се оформи един, макар и приблизителен[5], завършен вид на цялата картина на скално-изсечените, а и на другите археологически структури в тази част на Родопите. Както при другите описани светилища, в непосредствена близост има водоизточници, някои от които днес са каптирани и превърнати в чешми. Не случайно от векове поселението носи името Воден[6].

И тук прави впечатление, че като правило избраният терен е с голяма видимост (Фол 2007: 62) и се търси позитивна форма на терена с лека седловидна връзка с планината (Домарадски 1994: 33), чиято кулминация е скала или много голям камък, върху или около който се направени скално изсечени вдлъбнатини, които са различни по форма и размер и обикновено са свързани помежду си с улеи.

Разглежданият от нас обект не прави изключение в това отношение. Съдейки по техниката на обработка на твърдата повърхност, макар въз основа на съвсем малка част от предполагаемия мащаб на обекта, може да се забележи сходство с други подобни места, определени от някои специалисти като светилища, чието възникване е през каменно-медната епоха (Радунчева 1991: 13) и повечето от тях са продължили да функционират до началото на елинистическата (Бориславов, Христов, Ханджийска-Янкулова 2016: 194), а някои и до края на античната епоха (Овчаров, Нехризов, Коджаманова 2005: 300) и дори след това (Байряков 2017: 446), но без изявено практикуване на езическа обредност (Овчаров, Стоянов, Коджаманова 2005: 302), особено след утвърждаването на християнството през Средновековието, тъй като в непосредствена близост има манастир, а през XI век недалеч оттук е и много добре защитената резиденция Воден, която е център на управлението на великия доместик на Източната Римска империя за европейските земи Григорий Бакуряни (Дуков 2019: 65). Общо взето целият район наоколо е много удобен за отбрана и наблюдение на движението по главните пътни артерии (Маджаров 2009: 259), пресичащи Горнотракийската низина в района на древния Филипопол, което обяснява следите от множеството антични и средновековни укрепления по тези труднодостъпни места, с които започва родопският масив от север.

При описанието на обекта трябва да се отбележи, че това което се вижда от него на повърхността без предварителни археологически проучвания, е изпъкнал над терена скален участък с форма, наподобяваща стъпаловиден неправилен пресечен конус. „Стъпалата“ са около метър високи и почти толкова широки **(Обр. 2)**.

Натрупаната по тях пръст и обраслата растителност не позволяват да се разбере дали ъгълът по хоризонтала и вертикала е прав или има лек наклон.

[4] Интересът към подобни изсичания в района на Воден от наша страна започна в края на 90-те години на XX в., но целенасоченото им издирване, проучване и представяне (чрез публикация) се реализира от 2017 г. насетне.

[5] Възстановяването на точна дори и виртуална представа на археологическата ситуация в околностите на Воден е невъзможно поради активните иманярски дейности през последните тридесет години, които са довели до пълно унищожение на много от обектите в сакралната и селищната инфраструктури, особено на тези от античната епоха.

[6] В Типика на Бакуряни е написано като Βοδινον, а през 1576 г. е Вудене. Виж: Костадинов-Чешмеджиев 1997: 27.

Обр. 2. *Западната част на обекта (снимка – Ив. Дуков)*

По същата причина не може да се установи дали по тях има още скални изсичания, подобни на тези, които се намират на площадката, с която завършва скалната кулминация. Възможно е тези малки заравнени пространства, които условно наричаме стъпала, около централната част на конуса, да са били използвани за поставяне на дървена конструкция, която да е променяла облика и функциите на съоръжението и да го е обособявала от околното пространство.

Приблизителната площ в основата на скалния масив е 100 м², а диаметърът е около 7 м **(Обр. 3)**.

Обр. 3. *Общ изглед на обекта – поглед от юг (снимка – Ив. Дуков)*

В най-високата част има заравнена скална площадка с неправилна кръгла форма, която е около 25 – 30 м², а диаметърът е около 3,5 м **(Обр. 4)**. На нея има скални изсичания, които представляват интерес за нашето изследване, защото са сходни с такива от обекти като Перперикон (Овчаров, Нехризов, Коджаманова 2005: 300), Татул (Овчаров, Стоянов, Коджаманова 2005: 302), Беланташ (Морева 1975: 26), Ин кая (Дуков 2018: 5), Хайдук таш, Караджов камък (Христов 2009: 47 – 59) и др. Издялани са две ями в скалата **(Обр. 5)**.

Обр. 4. *Скалната площадка с изсичанията (снимка – Ив. Дуков)*

Обр. 5. *Ямите на площадката (снимка – Ив. Дуков)*

Но при извършване на проучвания, ще се установи дали няма и други изсичания с

подобна форма около тях. Едната, която е по-голяма и е с диаметър около 1,2 м, в горната си част е с цилиндрична форма, но без археологически проучвания не може да се определи каква е дълбочината и дали запазва вертикалната позиция на стените си, или постепенно завършва като леген с конкавно дъно. Тя е разположена в западната част на пространството на площадката **(Обр. 6)**.

На някои места по стените, които са над натрупаната във вътрешността пръст, ясно се виждат следи от обработката на скалната повърхност с длето. Тази техника основно се използва за повърхности, върху които след дялането се поставя обмазка[7], която се скрепва по-здраво към оставените неравности от работните инструменти[8].

Обр. 6. *По-голямата яма в западната част на площадката (снимка – Ив. Дуков)*

Другата яма е с форма на обърнат конус с диаметър в най-широката си горна част – 40 см, и дълбочина – 25 см. Тя е много по-добре оформена и стените ѝ са загладени, като по тях не личат следи от инструментите, с които е дялана скалата. Намира се в южния сектор на скалната площадка. В нея няма натрупани седименти или други археологически материали **(Обр. 7)**.

Обр. 7. *По-малката яма в източната част на площадката (снимка – Ив. Дуков)*

На дъното има събрана дъждовна вода. В източна посока по площадката има улеи, които се спускат от изсечените ями към околния терен, където има натрупана пръст и храсти. Един от тях, започвайки от по-малката яма, води в източна посока, като след ръба на площадката преминава през дупка в скалата **(Обр. 8)**. Без разкопки не може да се установи дали продължава надолу по стъпаловидния терен и докъде стига. На някои места по скалата се наблюдават вдлъбнатини с неправилна форма, наподобяващи легенчета, при които източната им преградна стена е прекъсната, за да може течността да изтича през друг улей надолу. Сходства в това отношение могат да се намерят на повечето подобни скално изсечени обекти (Морева 1975: 26 – 27; Христов 2009: 71; Радунчева 1991: 13).

[7] Обмазката може да е от различни материали: кал, глина и т.н. През Средновековието е много разпространена хоросанова смес със стрити или ситно счукани в нея фрагменти от керамични съдове, които допълнително придават здравина и не допускат преминаване на влага.

[8] Тази практика се прилага и до днес при работа върху гладки стени, особено преди полагане на основната замазка, гладката повърхност се удря до появата на малки дупки на близки разстояния една от друга.

Обр. 8. *Вертикален отвор в скалата, през който течността тече в източна посока (снимка – Ив. Дуков)*

При интерпретацията на скалните изсичания се появяват много варианти, повечето, от които с многопластово натрупване, както на сакрални, така и на утилитарни практики.

Една от хипотезите е това да са т.нар. „скални огнища“, като подкатегория на скалните олтари, към които са прибавени и скални ями, подобни на тези от о-в Самотраки, където освен ямите са посочени и съоръжения от глина, градени от кирпич и камък (кръгли и правоъгълни) и есхари. В тази връзка трябва да се отбележи, че подобни ситуации все още са предмет на различни реинтерпретации, но в повечето случаи изследователите са на мнение, че върху тях е извършвана обредност в чест на Великата богиня-майка, тъй като тя демонстрира силата, която иманентно се съдържа в скалите (Фол 2007: 39).

Има вероятност скалата, на която са ямите да се приеме в цялост като скален олтар, върху който да са извършвани култовите практики, но за да се определи със сигурност дали това са обредни ями, сходни с такива от други подобни обекти (Борисова, Занева 2015: 215) е наложително да се направят редовни археологически проучвания не само на тези две, но и да се издирят и проучат и други евентуално съществуващи изсичания в близост до обекта. Както бе споменато по-горе, по-малката яма е изчистена неизвестно от кой и кога, и в нея няма археологически материали. Възможно е, както и при други подобни обекти, да се открият и следи от основи за издигане на дървена конструкция (Marinatos 1993: 77; Овчаров, Нехризов, Коджаманова 2005: 300; Овчаров, Стоянов, Коджаманова 2005: 302), която да е закривала цялото пространство или част от него. Не е изключено да се предположи, че в определен етап тук е имало свещено огнище, характерно за повечето места на култа през древността, разположени на доминираща и добре видима височина и въпреки това изолирани и обособени в рамките на локалната селищна система (Цветкова 2016: 363). Близостта на манастира води до предположение, че на това място или в този район, според нашата народна вяра, са извършвани оброци и са принасяни жертви с празненства (Маринов 1994: 720). И сега в едната от ямите има огнище, което, разбира се, не може да се смята за доказателство по гореспомената възможност за предназначение на площадката като скален олтар за оброци и празненства, но в нашата народна вяра огънят и огнището имат сериозно присъствие в обредността (Маринов 1994: 82).

За по-малката дупка може да се предположи, съдейки по правилната форма, че е служела като поставка за питос/долиум, в който са поставени дарствените монети или други предмети, с висока цена, които са били дарявани на божеството. Подобни съоръжения за устойчиво поставяне на големи глинени съдове не са рядкост (Грозданов, Даскалов 2015:

495), като при повечето от тях вместо скала или твърда почва вкопаната негативна структура се прави в по-мек земен пласт. След запълването на големия керамичен съд той е бил запечатван и даровете са носени в централното светилище на божеството, което е улеснявало, от една страна, преместването на предметите като компактна единица, а от друга – след запечатването е невъзможно лесно да се открадне част от съкровището, събрано в питоса.

Тази яма също така наподобява съоръжения, за които се смята, че са направени за мелене на зърнени култури от типа на хромелите (Eitam 2009: 77 – 104; Eitam et al. 2015: 126; Eitam, Schoenwetter 2016: 169; Arranz – Otaeguia et al. 2018: 7925). Функциите на коничните отвори в някои от случаите са разкрити чрез изследване на етнографски и древноегипетски паралели и чрез експериментално проучване. Доскоро подобни каменни структури са били използвани в Източна Турция и Кюрдистан за излюпване на ечемик (Hillman 1984: 30). Радиалните движения на камък с конична форма в подобни изсечени вдлъбнатини осигуряват ефективно ротационно смилане на зърната във фино брашно. Близостта на крепостта „Воден“, където в едно от стопанските помещения при теренните археологически проучвания през 2014 г. се откри пещ тип „тандир“[9] (Тер-Мартиросов 1975: 71; Тер-Саркисянц 2008: 32) **(Обр. 9)**, дава основание да се предположи, че разглежданият скално-изсечен обект, поне в периода на Средновековието, е едно от местата, където се обработват хранителните продукти, които са готвени в кухнята на замъка. Това съвсем не означава, че не може да се търси ролята на тези изсичания в ритуалния контекст, свързващ сакралния характер на хляба с неговата обредна функция, която може да се сравни с множеството примери в етнографската литература (Маринов 1994: 96, 216 – 217).

Обр. 9. *Пещ тип „тандир“, открита в помещение от северния сектор на крепостта „Воден“ (снимка – Ив. Дуков)*

За подобни изсичания има предположения, че са използвани за пресоване на маслодайни култури с цел добив на растителни масла и олио. Има примери за сходни съоръжения, издълбани в скала, за добиване на масло от различни растения, т.е. чрез натиск се пресова съдържанието, поставено в ямата, и по улея потича само течен субстрат (Eitam 1979: 147).

Както може да се наблюдава и в други случаи (Дуков 2019: 67), не е изключено да е имало и съчетаване на обредни с производствени практики[10], каквито са разкрити на обекти, подобни на описвания тук (Гоцев, Петкова 2013: 123).

Друга важна особеност, свързана с мястото е, че в горичката, където се намира обектът, преобладават дъбовите дървета, което също може да се свърже с народната вяра и обредност, защото според нея, когато няма църква обикновено хората се черкуват

[9] Подобен вид съоръжения за приготвяне на храна са разпространени от дълбока древност и до днес в районите на Централна Азия.

[10] Един от многото примери за това в нашия фолклор е традицията при зарязването на лозята на празника Св. Трифон, при която обредността е свързана с надежда за по-богата реколта и респективно повишаване на количеството произведено вино.

при дъбови дървета (Маринов 1994: 84). Това сакрализиране на този вид дървета е известно още от дълбока древност. Омир дава сведения, че по нашите земи царете-жреци, какъвто е примерът с Марон, обитават свещена дъбова гора (*Hom. Od. IX, 197 – 201*). На много от археологическите находки, свързани с тракийската култура, се наблюдават орнаменти с мотиви от дъбови листа, а същите са и основната украса по златните венци на тракийските владетели и благородници (Китов, Димитрова 2005: 154).

На около 200 м южно от описаните скални изсичания, на същия масив, на около 50 м по-нагоре по планинския склон има оформени отвори с ромбовидна, утробообразна форма **(Обр. 10)**, което като форма на изсичане не е изключение за обекти от близката околност (Дуков 2019а: 340).

Обр. 10. *Отвори с ромбовидна форма на 200 м южно от обекта (снимка – Ив. Дуков)*

Натрупаната пръст, тревите и храстите не позволяват да се види дали има други подобни следи от обработка на скалната повърхност, но правилната геометрическа пропорция на изсичанията предполага ритуална или производствена човешка дейност. Подобен обект със скално изсичане има и на около един километър северно оттук **(Обр. 11)**, който е бил предмет на изследване и вече е публикуван (Дуков 2019: 60). Явно в този район разпространението на тази култура е по неголеми скални възвишения, за разлика от многократно по-внушителните обекти Беланташ, Караджов камък, Ин кая и други в района около тях, но съвпада с техниката на обработка на скалната повърхност. При обхождане на големите скални масиви в близката околност не се забелязват следи от подобна човешка дейност.

Обр. 11. *Скално-изсечен обект северно от кв. „Горни Воден“, Асеновград (снимка – Ив. Дуков)*

Голямата концентрация на движими и недвижими културни ценности в тази околност (Морева 1976: 4) е сигурен признак за трайно човешко поселение още от каменно-медната епоха. Тази публикация е само част от най-ранния етап на научното представяне на това, което е оцеляло след иманярските посегателства от богатото културно наследство в тази част на Родопите. Тепърва ще се търси връзката между отделните елементи на социалната и сакралната инфраструктура на древните обитатели тук и ще се прави опит за сравнителен анализ с подобни археологически ситуации от района на Югоизточна Европа и Мала Азия.

Използвана литература (References)

Аладжов, Овчаров 1991: Живко Аладжов, Николай Овчаров. Проучване на скалното светилище северно от Перперек. – *Родопика*, I (1999), 35 – 44. [Zhivko Aladzhov, Nikolay Ovcharov. Prouchvane na skalnoto svetilishte severno ot Perperek. – *Rodopika*, I (1999), 35 – 44.]

Байряков 2017: Димитър Байряков. Няколко обекта от Чепинската котловина – проблеми на интерпретацията. – В: *Сборник в чест на професор Петър Делев*. София, 2017, 446 – 461. [Dimitar Bayryakov. Nyakolko obekta ot Chepinskata kotlovina – problemi na interpretatsiyata. – V: *Sbornik v chest na profesor Petar Delev*. Sofia, 2017, 446 – 461.]

Бориславов, Христов, Ханджийска-Янкулова 2016: Борислав Бориславов, Мартин Христов, Венета Ханджийска-Янкулова. Скално светилище в м. Беланташ, с. Врата, община Асеновград, обл. Пловдив. – В: *АОР 2015*, София, 2016, 194 – 197. [Borislav Borislavov, Martin Hristov, Veneta Handzhiyska-Yankulova. Skalno svetilishte v m. Belantash, s. Vrata, obshtina Asenovgrad, obl. Plovdiv. – V: *AOR 2015*, Sofia, 2016, 194 – 197.]

Борисова, Занева 2015: Татяна Борисова, Михаела Занева. Археологическо проучване на Пешова могила, с. Правешка лъкавица, Община Правец. – В: *АОР 2014*, София, 2015, 241 – 244. [Tatyana Borisova, Mihaela Zaneva. Arheologichesko prouchvane na Peshova mogila, s. Praveshka lakavitsa, Obshtina Pravets. – V: *AOR 2014*, Sofia, 2015, 241 – 244.]

Гоцев, Петкова 2013: Алексей Гоцев, Николета Петкова. Археологически проучвания на скален комплекс в м. Скумсале, гр. Стрелча. – В: *АОР 2012*, София, 2013, 122 – 123. [Aleksey Gotsev, Nikoleta Petkova. Arheologicheski prouchvania na skalen kompleks v m. Skumsale, gr. Strelcha. – V: *AOR 2012*, Sofia, 2013, 122 – 123.]

Грозданов, Даскалов 2015: Дойчин Грозданов, Методи Даскалов. Резултати от археологическо проучване на обект № 3 – Късноантично селище, м. Черешарника, гр. Дупница, по трасето на АМ „Струма“, лот 2, км 326 + 120 – 326 + 310. – В: *АОР 2014*, София, 2015, 495 – 498. [Doychin Grozdanov, Metodi Daskalov. Rezultati ot arheologichesko prouchvane na obekt № 3 – Kasnoantichno selishte, m. Cheresharnika, gr. Dupnitsa, po traseto na AM „Struma“, lot 2, km 326 + 120 – 326 + 310. – V: *AOR 2014*, Sofia, 2015, 495 – 498.]

Джамбов, Морева 1971: Христо Джамбов, Росица Морева. Средновековна църква при с. Руен. – *Годишник на народния археологически музей – Пловдив*, VII (1971), 115 – 131 [Hristo Dzhambov, Rositsa Moreva. Srednovekovna tsarkva pri s. Ruen. – *Godishnik na narodnia arheologicheski muzei – Plovdiv*, VII (1971), 115 – 131.]

Домарадски 1994: Мечислав Домарадски. Култови места край скали и на върхове. – *Епохи*, II (1994), 3, 33 – 35. [Mechislav Domaradski. Kultovi mesta kray skali i na varhove – Epohi, II (1994), 3, 33 – 35.]

Дуков 2018: Иван Дуков. Скално светилище „Ин кая“: към сакралната инфраструктура на бесите. – *Пловдивски исторически форум*, II (2018), 1, 5 – 21. [Ivan Dukov. Skalno svetilishte „In kaya“: kam sakralnata infrastruktura na besite. – *Plovdivski istoricheski forum*, II (2018), 1, 5 – 21.]

Дуков 2019: Иван Дуков. Скално изсечен обект до кв. Горни Воден, гр. Асеновград. – *Родопи*, 2019, 1-2, 60 – 70. [Ivan Dukov. Skalno izsechen obekt do kv. Gorni Voden, gr. Asenovgrad. – *Rodopi*, 2019, 1-2, 60 – 70.]

Дуков 2019а: Иван Дуков. Скално изсечен обект до параклис „Св. Петка“, Асеновград. – В: *Thracia XXIV*. *ΕΠΟΠΤΕΙΑ*. In honorem annorum LXXXV Alexandri Fol, София, 328 – 344. [Ivan Dukov. Skalno izsechen obekt do paraklis „Sv. Petka“, Asenovgrad.

– V: *Thracia XXIV*. *ΕΠΟΠΤΕΙΑ*. In honorem annorum LXXXV Alexandri Fol, Sofia, 328 – 344.]

Дякович 1902: Борис Дякович, Тракийско светилище край Станимака. – *Периодично списание*, 1902, 9 – 10, 744 – 746. [Boris Dyakovich, Trakiysko svetilishte kray Stanimaka. – *Periodichno spisanie*, 1902, 9-10, 744 – 746.]

Китов, Димитрова 2005: Георги Китов, Диана Димитрова. Долина на тракийските владетели (Проучвания през 2004 г.). – В: *АОР 2004*, София, 2005, 153 – 155. [Georgi Kitov, Diana Dimitrova. Dolina na trakiyskite vladeteli (Prouchvania prez 2004 g.). – V: *AOR 2004*, Sofia, 2005, 153 – 155.]

Костадинов-Чешмеджиев 1997: Костадин Костадинов-Чешмеджиев. *Местните имена в Асеновградско*. Асеновград, 1997. [Kostadin Kostadinov-Cheshmedzhiev. *Mestnite imena v Asenovgradsko*. Asenovgrad, 1997.]

Маджаров 2009: Митко Маджаров. *Римски пътища в България. Принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия*. Велико Търново, 2009. [Mitko Madzharov. *Rimski patishta v Bulgaria. Prinos v razvitieto na rimskata patna sistema v provintsiite Mizia i Trakia*. Veliko Tarnovo, 2009.]

Маринов 1994: Димитър Маринов. *Народна вяра и религиозни обичаи*. София, 1994. [Dimitar Marinov. *Narodna vyara i religiozni obichai*. Sofia, 1994.]

Морева 1975: Росица Морева. Тракийски крепости по долината на р. Сушица. – *Родопи*, 1975, 8, 26 – 27. [Rositsa Moreva. Trakiyski kreposti po dolinata na r. Sushitsa. – *Rodopi*, 1975, 8, 26 – 27.]

Морева 1976: Росица Морева. Археологически разкопки край с. Горни Воден. – В: *Асеновградски зов*, год. IV, бр. 17 (72), Асеновград, 1976, 4. [Rositsa Moreva. Arheologicheski razkopki kray s. Gorni Voden. – V: *Asenovgradski zov*, god. IV, br. 17 (72), Asenovgrad, 1976, 4.]

Овчаров, Нехризов, Коджаманова 2005: Николай Овчаров, Георги Нехризов, Даниела Коджаманова. Археологически разкопки на скалния град Перперикон. – В: *АОР 2004*, София, 2005, 300 – 301. [Nikolay Ovcharov, Georgi Nehrizov, Daniela Kodzhamanova. Arheologicheski razkopki na skalnia grad Perperikon. – V: *AOR 2004*, Sofia, 2005, 300 – 301.]

Овчаров, Стоянов, Коджаманова 2005: Николай Овчаров, Юлий Стоянов, Даниела Коджаманова. Археологически разкопки при с. Татул, Момчилградско. – В: *АОР 2004*, София, 2005, 301 – 303. [Nikolay Ovcharov, Yuliy Stoyanov, Daniela Kodzhamanova. Arheologicheski razkopki pri s. Tatul, Momchilgradsko. – V: *AOR 2004*, Sofia, 2005, 301 – 303.]

Радунчева 1991: Ани Радунчева. Родопската и Природопската област през праисторическата епоха. – *Родопика*, II (1999), 5 – 20. [Ani Raduncheva. Rodopskata i Prirodopskata oblast prez praistoricheskata epoha. – *Rodopika*, II (1999), 5 – 20.]

Тер-Мартиросов 1975: Феликс Тер-Мартиросов. Античные печи из раскопок Арташата. – *Вестник общественных наук*. Ереван, 1975, № 7, 70 – 99. [Feliks Ter-Martirosov. Antichnyye pechi iz raskopok Artashata. – *Vestnik obshchestvennykh nauk*. Yerevan, 1975, № 7, 70 – 99.]

Тер-Саркисянц 2008: Алла Тер-Саркисянц. Современная политическая и этнокультурная ситуация в Нагорном Карабахе. – В: *Исследования по прикладной и неотложной этнологии*, ИЭА РАН, Вып. 203, Москва, 2008, 21 – 75. [Alla Ter-Sarkisyants. Sovremennaya politicheskaya i etnokulyturnaya situatsiya v Nagornom Karabahe. – V: *Issledovaniya po prikladnoy i neotlozhnoy etnologii*, IEA RAN, Vayp. 203, Moskva, 2008, 21 – 75.]

Фол 1991: Александър Фол. *Тракийският Дионис – Загрей*. София, 1991. [Aleksandar Fol. *Trakiyskiyat Dionis – Zagrey*. Sofia, 1991.]

Фол 2007: Валерия Фол. *Скални топоси на вяра в Югоизточна Европа и Мала Азия през древността*. София, 2007. [Valeriya Fol. *Skalni toposi na vyara v Yugoiztochna Evropa i Mala Aziya prez drevnostta*. Sofia, 2007.]

Хайтов 1965: Николай Хайтов. *Асеновград в миналото*. София, 1965. [Nikolay Haytov. *Asenovgrad v minaloto*. Sofia, 1965.]

Христов 2009: Иван Христов. *Светилища на древните траки в Родопите: Добростан – Градище*. В. Търново, 2009. [Ivan Hristov. *Svetilishta na drevnite traki v Podopite: Dobrostan – Gradishte.* V. Tarnovo, 2009.]

Цветкова 2016: Юлия Цветкова. Сакралното и профанното в тракийските светилища от I хил. пр. Хр. – В: *Сборник в памет на проф. Димитър Попов*. София, 2016, 392 – 416. [Yulia Tsvetkova. Sakralnoto i profannoto v trakiyskite svetilishta ot I hil. pr. Hr. – V: *Sbornik v pamet na prof. Dimitar Popov*. Sofia, 2016, 392 – 416.]

Цончев 1946: Димитър Цончев. Новооткрити старини от Пловдивско. – *Известия на българския археологически институт*, XV (1946), 209 – 219. [Dimitar Tsonchev, Novootkriti starirni ot Plovdivsko. – *Izvestia na bulgarskia arheologicheski istitut*, XV (1946), 209 – 219.]

Arranz-Otaeguia et al. 2018: Amaia Arranz-Otaegui, Lara Gonzalez Carretero, M. N. Ramsey, Dorian Fuller, Richter Tobias. *Archaeobotanical evidence reveals the origins of bread 14,400 years ago in northeastern Jordan*. (2018). https://www.researchgate.net/publication/326434897_Archaeobotanical_evidence_reveals_the_origins_of_bread_14400_years_ago_in_northeastern_Jordan (достъпен 03 февруари, 2020).

Eitam 1979: David Eitam. Olive presses of the israelite period A. Rock-Cut Installations in the Samarian hils. – *Journal of the Tell Aviv University Institute of Archaeology*, Tell Aviv, VI (1979), 3 – 4, 147 – 157.

Eitam 2009: David Eitam. Late Epipaleolithic Rock-Cut Installations and Ground StoneTools in the Southern Levant: Methodology and Typology. – *Paléorient*, XXXI (2009), 2, 77 – 104.

Eitam et al. 2015: David Eitam, Mordechai E. Kislev, Karty, Adiel and Bar-Yosef, Ofer. Experimental barley flour production in 12,500-year-old rock-cut mortars in Southwestern Asia. (2015) https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0133306 (достъпен 01 февруари, 2020).

Eitam, Schoenwetter 2016: David Eitam, Josef Schoenwetter, in preparation. Feeding the living, feeding the dead: Natufian Food Production Societies in the Southern Levant (15,000 – 11,500 cal BP). https://www.academia.edu/37935664/New_version_with_figures_Feeding_the_Living_Feeding_the_Dead_Natufian_Food_Production_Societies_in_the_Southern_Levant_13_000_9_500_cal._BC (достъпен 21 януари, 2020).

Hillman 1984: Gordon Hillman. Interpretation of archaeological plant remains: the application of ethnographic models from Turkey, in W. van Zeist and W. A. Casparie (eds.). – *Plants and Ancient Man: Studies in Palaeoethnobotany*, Balkema, Rotterdam, 1984, 1 – 41.

Marinatos 1993: Nanno Marinatos. *Minoan Religion: Ritual, Image, and Symbol*. University of South Carolina, Columbia, S.C.

Списък на съкращенията (Abbreviations)

АОР – Археологически открития и разкопки, София.

Иван Дуков,
Исторически музей – Асеновград,
i_duka@abv.bg